

טיפול פסיכולוגי: פיקוח נפש, איסור רכילות ומצוות כיבוד הורים

שאלה:

א. כאשר מופנה ילד לטיפול בעקבות בעיות למידה ו/או התנהגות, ובתהליך העבודה עמו חושף הפסיכולוג אינפורמציה שאינה קשורה ישירות לבעיה המוצגת כמו: מערכת משפחתית לקויה המאופינת ביחסים לקויים בין בני הזוג. אמנם יכול הפסיכולוג להענות לפניה הספציפית ולטפל בה ובס"ד להצליח גם מבלי לפעול במערכת בני הזוג.

האם חלה החובה על הפסיכולוג להתערב ביוזמתו מעבר לפניה המצומצמת מכח: "והבאת שלום בין אדם לחברו ובין איש לאשתו"? יתרה מזו, כאשר בני הזוג אינם מעונינים שהפסיכולוג יטפל בבעיתם כזוג אלא בילד בלבד, האם על הפסיכולוג להפעיל את כוחו המקצועי בבחינת "כופין אותו עד שיאמר רוצה אני" כדי שיסכימו לטיפול בהם? עד היכן מחוייב הפסיכולוג להפעיל את השפעתו?

ב. האם מסורה אחריות על נפש המטופל ביד הפסיכולוג, אם מטופל עובר עבירה שאינה קשורה לבעיותו שבעקבותיה פנה, והטיפול בו אינו קשור בעבירה, האם על הפסיכולוג להפעיל את השפעתו ע"מ למונעו מלעבור עבירה?

ג. האם יעודד הפסיכולוג, במסגרת הטיפול, שיחה על בן הזוג שלא בנוכחותו או שמא ימנע מכך משום "לא תלך רכיל בעמך".

ד. בשעת תצפית מכוונת על תלמיד בכתה אשר נערכת ברשות המורה, מתרשמת הפסיכולוגית מתפקוד לקוי של המורה, האם מותר לדווח לממונים על כך ועדיין לא לעבור על "לא תלך רכיל בעמך"?

ה. בעקבות אבחון מורחב מאתר הפסיכולוג גורמים שונים לבעיה אצל ילד אשר לא תמיד הם בידיעתו, כגון: בעיות הילד המעוגנות במערכת יחסים לא טובה עם הורים עקב קשיים שלו ו/או שלהם. האם מותר לפסיכולוג להעלות למודעות הילד את חלקם של ההורים בבעיותו מחשש של "כבד את אביך ואת אמך".

בכבוד רב

צפורה שני

מנהלת השרות הפסיכולוגי,

עיריית בני ברק, המחלקה לחינוך.

תשובה:

פרק א': לא תעמוד על דם רעך

נאמר בתורה (ויקרא י"ט) "לא תעמוד על דם רעך", וכתב הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת נפש פרק א' הלכה י"ד):

כל היכול להציל ולא הציל עובר על "לא תעמוד על דם רעך" וכן הרואה את חברו טובע בים או לסטים באים עליו או חיה רעה באה עליו ויכול להצילו הוא בעצמו, או שישכור אחרים להצילו ולא הציל, או ששמע גויים או מוסרים מחשבים עליו רעה או טומנין לו פח ולא גלה אוזן חברו והודיעו, או שידע בגוי או באנס שהוא קובל על חבריו ויכול לפייסו בגלל חבריו ולהסיר מה שבלבו ולא פייסו, וכל כיוצא בדברים אלו, העושה אותם עובר על "לא תעמוד על דם רעך".

הוסיף החפץ חיים (רכילות כלל ט' "בבאר מים חיים") שהכוונה ב"לא תעמוד על דם רעך" היא שנציל אותו מכל מיני צער, ולא רק ממות. לאור זה כל מי שיכול להשכין שלום בין איש לאשתו חייב לעשות זאת, וזו היתה מדתו של אהרן הכהן (כמבואר בילקוט "מעם לוועז" במדבר עמוד רמ"ד) "כשראה איש ואשה שהיו רבים זה עם זה, לא היה זז מהם אלא אם כן השכין שלום ביניהם". השאלה היא רק כאשר בני הזוג אינם מעוניינים שאנשים זרים יטפלו בבעיתם וזאת מחמת הבושה, האם יתערבו זרים ביניהם בנגוד לרצונם, או שמא הדבר אסור.

ויש לדון בשאלה בשני מקרים:

א. במקרה ואין לזוג ילדים הנפגעים מהמצב השורר ביניהם, ולכן הנדון הוא רק לטובת בני הזוג.

ב. במקרה ויש לזוג ילדים הנפגעים מהסכסוכים בין ההורים, וכדוגמת השאלה המוצגת בתחלת דברינו.

ונדון תחילה מהי ההלכה כאשר יש לזוג ילדים והם נזוקים מהמחלוקת שביניהם. נראה שחייבים להתערב בין בני הזוג כדי להציל את הילדים, מאחר וההורים אינם בעלים על ילדיהם ואין להם כל רשות לפגוע בהם בין בגופם ובין בנפשם. הגע בעצמך אילו היו ההורים משליכים חפצים זה על זה והילדים היו נפגעים מהם, ברור שחייבים להתערב בחיי בני הזוג ולהציל את הילדים מפגיעה, ואף בנגוד לרצונם, כך גם ביחס לפגיעה בנפשם. אם המחלוקת פוגעת בהם יש להתערב ולנסות להשלים ביניהם, כדי לא לעבור על "לא תעמוד על דם רעך" של הבנים. וכבר דנו רבותינו בילד שאביו מרביץ לו באכזריות בנגוד לדין תורה ופסקו שיש להוציאו מרשות האב וחייבים בית הדין למצא לילד אפוטרופוס (ויעוין בהלכה ורפואה א' של"ו).

ומעתה נדון במקרה שאין לזוג ילדים, האם חייבים להתערב ולנסות להשלים ביניהם כאשר הדבר הוא בנגוד לרצונם מחמת הבושה.

מצינו במסכת שבת (דף ק"ח.) על שמואל וקרנא שישבו על שפת נהר מלכא ושמעו שבספינה הבאה לקראתם נמצא אדם גדול. שמואל שהיה רופא מומחה הבחין שמי הנהר מקולקלים ושיער שודאי שיהא האדם הגדול מהמים ומתוך כך יחוש במעיו. אמר לקרנא לך ותתהה על קנקנו של האדם הגדול, אם חכם הוא, ארפאנו. קרנא בדק

ומצא שהוא חכם גדול והוא האמורא-התנא ששמו "רב". הזמינו שמואל לביתו והאכילו לחם שעורים, עם דגים קטנים והשקהו שכר, מאכלים כאלו משלשלים, וצוה לא להראות לו את בית הכסא, עד שיתהפך הזבל במעיו ויתמוגג כולו, ויתרפא.

פעולה זו נעשתה בנגוד לרצונו של "רב" כמבואר שם בסוגיא. הרי שנתונה הרשות לרופא מומחה לרפאות חולה גם בנגוד לרצונו, אעפ"י שהמחלה אינה מסוכנת (כי אחרת היה שמואל עושה אותה גם אם לא היה חכם). ואם כן נלמד לענינו שיש להתערב ולהציל חיי נשואין מצער ותזוגה, גם כאשר ההתערבות היא בנגוד לרצונם של בני הזוג.

אפשר לדחות ראיה זו מכמה טעמים:

א. יתכן שמחלה היתה מסוכנת ומה שצוה שמואל לבדוק את האדם הנכבד הוא כדי לדעת אם יטפל בו שמואל אישית, או שיצוה על אחרים שירפאהו, ולכן בקש לדעת אם חכם הוא או לאו, אבל עדיין לא שמענו אם מותר לרפאות חולה שאין בו סכנה בנגוד לרצונו וממילא גם לא שמענו שמותר להתערב בחיי בני זוג בנגוד לרצונם. אולם מלשון התוספות שם ד"ה ר"ח שכתבו... "וידע שמואל שייתה מן הנהר אותו אדם גדול ומתוך כך יחוש במעיו" משמע שלא היה בסכנה.

ב. שנינו בתוספתא פרק א' דשקלים: "משל לאחד שעלתה לו מכה ברגלו, והיה הרופא כופתו ומחתך בבשרו, בשביל לרפאותו". משמע שמותר לרופא לכופ חולה ולחתך בבשרו החי כדי להצילו. וכך כתב בספר "מור וקציעה" סימן שכ"ח, ומסתבר שהוא הדין במחלה שאין בה סכנת נפשות ממש,¹ מאחר והרפוי הוא מצוה כמו שנאמר: ונשמרתם מאד לנפשותיכם (דברים ד' ט"ו) וכופין על המצוות. אמנם מבואר בקצות החושן סימן ג' א, שרק לבית דין מותר לכופ על המצוות ולא לכל אדם. מסתבר דמאחר ורפוי הוא בכלל מצות עשה של השבת אבידה, יתכן שאין צריך לזה רשות בית דין. ובפרט לשיטת "נתיבות המשפט" הסובר שם שלכל יחיד בישראל מותר לכופ את חברו למצוה. ולכן כאשר מדובר על מחלת הגוף שאין האדם בעלים על גופו כמבואר בשו"ע הרב הלכות נזקי גוף סעיף ד' וזה לשונו: אסור להכות את חברו ואפילו הוא נותן לו רשות להכותו, כי אין לאדם רשות על גופו כלל, להכותו ולא לביישו ולא לצערו בשום צער... עכ"ל. מותר גם לכופו ולרפאותו בנגוד לרצונו. ולכן רפא שמואל את רב וציערו בנגוד לרצונו כמבואר שם בהמשך הסוגיא. לא כן בשימת שלום בין אדם לאשתו, שאין בזה שאלה של אבוד אבר או הגוף כולו, אלא באים למנוע מהם צער נפשי. אין רשות לעשות זאת על חשבון צער של בושה, שהוא בבחינת שפיכות דמים ועלול להיות שצער זה חמור הוא מצער המחלוקת ובפרט כאשר צער הבושה ודאי יהיה, והרפואה והשלום ספק אם יבואו, שאז אין ספק מוציא מידי ודאי ואם כן צריך עיון גדול אם הדבר מותר.

1. בפשטות מדובר בפצע מזוהם, כאשר ישנם מצבים בהם ללא חיתוך הבשר וניקוז המוגלה יכול החולה להסתכן ולמות; ישנם גם מצבים קשים יותר, כגון גנגרנה, שיש צורך אף לכרות חלק מהאבר הנגוע כדי להציל את החולה ממות. הרי שבפשטות מדובר בחשש פיקוח נפש, ולכאורה אין מכאן ראיה שה"ה במחלה שאין בה סכנת נפשות ממש. -- העורך.

פרק ב': סכסוך רציני עלול להביא לידי פקוח נפש

ושאלתי שאלה זו את מו"ח הגרי"ש אלישיב שליט"א והשיב לי:

אמנם כאשר הסכסוך אינו חריף ואינו חורג הרבה מהמסגרת הרגילה של חיי בני זוג, אל לנו להתערב. אולם ריב רציני עלול להביא לידי סכנה ואין אנו יכולים לחזות מראש להיכן הדברים עלולים להגיע, והמחלוקת כבר הביאה לידי דכאון חמור שדינו כפקוח נפשי וגם עגמת נפש עלולה לפגוע בבריאות ולקצר חיי אדם. ויש בזה משום לא תעמוד על דם רעך². וגם אם אין בזה חשש ממש של פקוח נפש, הרי גם הצלה מצרה מצוה היא והיא בכלל לא תעמוד על דם רעך כמבואר ב"חפץ חיים" המובא בתחלת דברינו.

עוד הוסיף מו"ח שליט"א שאין להתחשב כלל בבושה, מאחר וזוהי בושה של שטות שאין לה הצדקה ולכן אין להתנגדות של בני הזוג כל תוקף.

ויש להביא ראיה לדברים אלו מספר חסידים סימן רל"ד, במעשה בחולה שאמר לו רופא אם תשתה מים ותאכל מאכל פלוני תסתכן. האב לא יכול היה להתאפק וצוה על בנו שיגיש לו מים ומאכל פלוני, והוסיף ואמר: אם לא תתן לי, לא אמחול לך, לא בעולם הזה ולא בעולם הבא! ה"ספר חסידים" פסק שלא יתן לו. וה"קול גדול" (בסימן נ"ד) הסביר טעמו, שאם ישתה ויאכל את האסור לו יתחרט בסוף, ולכן אין להתחשב בדבריו. מאחר והבן שאינו שומע לדברי אביו אינו מתכוין להכעיסו כי אם לטובתו.

הרי שרצון אב הנובע משטות אין להתחשב בו, כך אין להתחשב בבושה של שטות. ויעוין בסוף דברינו³ על אפשרות של התערבות מבלי לגרום בושה.

פרק ג': עוגמת נפש ודיכאון – פיקוח נפש

(הסתכנה בהריונות קודמים, המותר לה להכנס שוב להריון?)

מעשה באשה שחלתה בלידתה ברעלת הריון, אבדה את ההכרה ופרפרה בין החיים למות, ונצלה בס"ד ונולדה לה בת. לאחר מספר שנים נכנסה שוב להריון וחלתה שנית ברעלת הריון ונצלה בנס, אולם העובר אבד. הרופאים הזהירוה לא להכנס יותר להריון. רופא מומחה טוען שגילה את סיבת הרעלת שלה והוא מקוה שאפשר להתגבר על המחלה בס"ד. האשה צעירה ומשתוקקת מאד ללדת שוב ואינה מסתפקת בילדה שיש לה, והיא מבקשת לדעת האם מותר לה להסתכן בהריון נוסף.

תשובת מו"ח שליט"א היתה שמותר לה להסתמך על דברי הרופא האומר שמצא בס"ד תרופה למחלתה. אעפ"י שאנו מתייחסים לדברי הרופא כאל ספק⁴, ואם כן נכנסת היא לספק סכנה. הסביר מו"ח שליט"א שאם לא נתיר לה ללדת גם אז היא במצב של חשש סכנה, מאחר ואשה זו חפצה מאד בילדים, הרי גם עגמת הנפש והצער עלולים לסכן אותה. וכמו שאמרה רחל אמנו ליעקב אבינו: הבה לי בנים, ואם אין מתה אנכי (בראשית ל', א').

2. בפרק ג' יובאו דוגמאות נוספות לכך שדיכאון ועגמת נפש יכולים להוות מצב של פיקוח נפש. -- העורך.

3. סוף פרק ה' להלן.

4. -- העורך.

5. ספר אסיא ז', סוף עמ' 13 ותחילת עמ' 14.

וכעין זה שמענו שהיה מעשה בחולה שחפת שהרופא התיר לו לצום ביום הכפורים, מאחר והיתה לו הטבה ולא היה אז במצב של סכנה. אמר הגריז"ס זצ"ל הרב מבריסק לרופא, פקוח נפש אין פירושו שכעת יסתכן וימות, אלא אף אם הצום ישפיע עליו כעבור שנים כאשר יתקף שוב במחלה, ועקב צום זה ימות לפני זמנו גם זה בכלל פקוח נפש הוא וחייב כעת לאכול. השיב לו הרופא: עגמת הנפש שתגרם לחולה מעצם ידיעתו שהוא מוגדר כמסוכן⁵, עלולה לסכן אותו. הרב קיבל את דבריו והשיב שאם כך יש להתבונן היטב כיצד לנהוג.

גם ה"אגרות משה" (אבהע"ז ס"ז) דן בחתן וכלה שנתקשרו זה לזו עד כדי כך שאם יתבטלו הנשואין תגיע האשה לסכנה מתוך עגמת נפש כאל מצב של פקוח נפש. וגם ידוע שאשה שלא ילדה עשר שנים, שלפי דין תורה מותר לבעל להפרד ממנה כדי שיוכל לשאת אשה אחרת ולקיים מצות פריה ורביה, בכל זאת אם קיים חשש שעקב כך תכנס האשה לדכאון ולסכנה הרי זה פקוח נפש הדוחה כל התורה.

אפשר להוסיף טעם נוסף על דברי מו"ח שהתיר לאשה להכנס להריון, על פי דברי ה"אבני נזר" יור"ד סימן שכ"ה, במעשה שאירע לתינוק שמלוהו ונסתכן מחמת המילה, ובס"ד ניצל והבריא. אחיו שנולד אחריו נסתכן אף הוא מחמת המילה והבריא. כשנולד האח השלישי נשאל ה"אבני נזר" האם מותר למולו כי יש לחשוש שמא אם גם הוא יסתכן כאחיו. והשיב: מותר למולו, מאחר וחז"ל קבעו שתינוק שמתו אחיו מחמת מילה אין מלין אותו, "מתו" אחיו לא מלין, ולא "נסתכנו" אחיו. כמו כן נאמר אנו שמאחר ונסתכנה האשה פעמיים וכעת אומר רופא מומחה שיש לו תרופה למחלתה, מותר לסמוך עליה כי שמא לא תסתכן, ואף אם ח"ו תסתכן, תבריא כשם שהבריאה בפעמים הקודמות.

פרק ד': תשובות לשאלות ב'ה'

תשובה לשאלה ב':

כל אדם היכול להפעיל השפעתו ולמנוע חטא מהזולת חייב לעשות זאת וכמו שנאמר הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא (ויקרא י"ט י"ז).

ושנינו: כל מי שאפשר למחות לאנשי ביתו ולא מיחה נתפס על אנשי ביתו. באנשי עירו, נתפס על אנשי עירו. בכל העולם כולו, נתפס על כל העולם כולו (שבת דף ג"ד).

צא וראה מה שנאמר שם במשנה "פרתו של ר' אלעזר בן עזריה היתה יוצאת ברצועה שבין קרניה שלא ברצון חכמים". ומבואר שם, בסוגיא של שכנתו היתה, ומתוך שלא מיחה בה נקראת על שמו. ומבואר בירושלמי שאותו צדיק הושחרו שניו מרוב תעניות אשר צם כדי לכפר על אותו עון שלא מיחה בשכנתו.

תשובה לשאלה ג':

ב"חפץ חיים" הלכות לשון הרע כלל ו' ד' נאמר:

כידוע קיים איסור גם על השומע לשון הרע ולא רק על המספר, אולם לפעמים מצוה לשמוע מה שאחד מספר דברי גנות על חברו, כגון שהשומע משער שעל ידי שמיעתו את הענין בשלימות יהיה אחר כך בכחו להראות לפני המספר או שאר השומעים שאין המעשה כן כמו שנאמר עליו.

עוד יש אופן שמצוה לשמוע לדברי לשון הרע של המספר, כגון אם בא אחד לפניו להתלונן על חברו, והוא מכיר את המספר ויודע שבזה שמטה אוזן לדבריו תהיה היכולת בידו להשקיט את כעסו מעליו ולא ימשיך לספר לאנשים אחרים. כי אולי האחרים יאמינו לדבריו והיו מקבלי לשון הרע.

עוד כתב בהלכות לשון הרע כלל י' (עמוד קע"ח) וז"ל:

ואפשר שהוא הדין אם כונתו בסיפורו להפיג את דאגתו מלבו הוי כמכוין לתועלת על להבא (ולפי זה מה שאמרו ז"ל דאגה בלב לאיש יסיחנה, לאחרים קאי גם על ענין כזה) ובלבד שלא יאמין בעת השמיעה בהחלט ללשון הרע. למדנו מדברים אלו, שמותר להאזין ולספר לשון הרע כאשר הדבר מביא תועלת. כמו כן בעניננו, אם על ידי השיחה על בן הזוג יביא הדבר לשלום, אין בזה חשש ובלבד שיכוין לשם שמים וגם לא יאמין ללשון הרע וגם ישמור על הדברים בסוד כמוס.

תשובה לשאלה ד':

ראשית חייבים להעיר למורה עצמה, לשמור על קשר ולבדוק את המצב, אולי חל שנוי לטובה. ואם לא חל שום שנוי רק אז מותר, ואף חייבים, לגלות זאת לממונים. כמבואר ב"חפץ חיים" (הלכות לשון הרע כלל י' עמוד ק"ס) שחייבים תחלה להוכיח את החוטא. ויעוין "אפיקי ים", "בינה במקרא". ואין לומר שמכיון שהפסיכולוג ממונה על כך לדווח על לקויים בתיפקודן של המורות, לכן מותר לו מיד לדווח, אין כך הדברים, אלא גם הממונים על הדווח חייבים ראשית להמנע מלגלות חסרונות של הזולת. ולכן תחילה חייבים לבא בדברים עם המורה, ואם דבריהם לא נשאו פרי רק אז חייבים הם לדווח.

תשובה לשאלה ה':

אסור בשום אופן להעלות את חלקם של ההורים למודעות הילד, כי יש בזה עון "ארור מקלה אביו ואמו". ואין להתרפאות באיסורים.

פרק ה': סיכום

א. סכסוך רציני בין בני זוג עלול להסתיים בסכנה וחייבים להתערב ולהשלים ביניהם, גם כאשר אינם רוצים (מחמת הבושה) שיתערבו בענינם. ויש בזה משום "לא תעמוד על דם רעך" ואין להתחשב בבושה ובהתנהגותם של בני הזוג מאחר והבושה היא בושה של שטות.

הדברים אמורים גם כאשר אין להם ילדים ועל אחת כמה וכמה כאשר יש להם ילדים הנפגעים מהסכסוך, אך חייבים לטפל בדרך עדינה מבלי לגרום להם בושה. אם הסכסוך אינו של ממש אין להתערב.

ב. ודאי שמוטלת חובה על כל מי שיכול להפריש את הזולת מהחטא שיעשה זאת.

ג. מותר לעודד בן זוג שישוחח על בן זוגו שלא בנוכחותו אם הדבר יביא תועלת, ובלבד שתהיה הכונה לשם שמים ולשם תועלת בלבד, וגם אל יאמין בהחלט לדברים אלא יחוש להם לשם התועלת.

ד. תחילה יש להעיר למורה ולהתרות בו, ואם לא חל שנוי לטובה יש לדווח על כך.

ה. אסור להביא למודעות הילד את חלקם של הוריו בבעיתו.

אפשר גם כך

מעשה בבני זוג שהשלום והשלווה לא היו מנת חלקם. הרב שרצה לעזור להם בלי לפגוע בכבודם הביא לפניו בני זוג אחרים שהראו פנים "כאילו" הם מסוכסכים ביניהם, וביקש מבני הזוג הנ"ל שיטפלו בהם... ויראו להם כיצד מתגברים על סכסוכים ובעיות, על נקיות הלשון ושפה נקיה. המטרה היתה ברורה, הם היו בבחינת בא ללמד ונמצא למד... הדבר נעשה בצורה מכובדת מאד, וברור שבאופן כזה הפעולה מותרת ומהודרת.

מקור: ספר אסיא ח', עמ' 205-211, 1995